

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ӘЛЕМДІК ӨРКЕНИЕТ

§ 12. Ертедегі көшпелілердің әлемдік тарихи үдерістер бағытына ықпалы

Бұғынгі сабакта:

- Ұлы Дала көшпелілерінің әлемдік кеңістікке шығуы;
- Алдыңғы Азиядағы киммерліктер мен скифтер;
- сақтар мен ахеменидтер;
- сақтар мен Александр Македонский;
- ғұндар мен Қытай империясы туралы білеміз.

Кілт сөздер:

- киммерліктер
- скифтер
- сақтар
- Ахеменидтер империясы
- ғұндар
- көшпелі империя
- халықтардың ұлы қоныс аударуы

Ерте темір дәуірінде көшпелілер әлемдік кеңістікке шыға бастады. Көшпелілердің өскери қуаты артып, олар ежелгі шығыстық Ассирия, Урарту державаларының, Ахеменидтер империясының басты қарсыластарына айналды. Б.з.б. VIII–VII ғасырларда скифтер Алдыңғы Азияға¹ басып кірді. Жауынгерлер құрамы атты өскерден құралғандықтан, олар өте шапшаң болды. Кіші Азияның барлық шығыс аймағын басып алғып, ондаған жыл бойы өз биліктерін жүргізді.

Б.з.б. VII ғасырдың бірінші жартысында скифтер Дербент қақпасынан өтіп, Оңтүстік Қавказға басып кіреді. Қазіргі Әзіrbайжан жеріне келіп

табан тіреген олар өздерінің патшалығын құрып, көршілес елдерге шабуылдар ұйымдастыра бастады. Б.з.б. 670 жылы ассириялықтармен болған соғыста скиф патшасы Ишпакай қаза табады. Ассирия мен скифтер арасында келісім жасалып, құдалық орын алды. Ассирия патшасы өзінің қызын скиф патшасының ұлына береді. Кейін скифтер Мидияны өздеріне салық төлеуге мәжбүр етеді. Оңтүстікке қарай жылжыған скифтер Сирия, Палестинаға дейін барып, Мысырдың шегарасына жетеді. Б.з.б. VII ғасырдың аяғында скифтердің басым бөлігі Далаға қайтып оралды.

¹ Алдыңғы (Оңтүстік-Батыс) Азия – Кіші Азия, Шығыс Жерорта теңізі (Левант), Сирия, Арабия, Месопотамия, Оңтүстік Қавказ белгілі тауларын қамтыйған аймақ.

Назар аударыңдар! Скифтердің Алдыңғы Азияға жорықтары Ұлы Дала көшпелі өркениеті мен ежелгі шығыстық өркениет арасында байланыс орнатты.

Осы дәуірге жататын Кавказ бен Алдыңғы Азиядағы археологиялық мәдениеттен скифтерге тән көптеген белгілерді қездестіруге болады. Далалық ат үстінде садақ тарту өдісі мен мергендік Алдыңғы Азияға кең тараптады. Ал скифтердің ат үстіндегі ұзак жорықтарға киетін былғары немесе тері шалбарлары ұзак уақытқа дейін «варварлықтың» көрінісі саналды. Киммер-скиф шабуылдары Ассирия империясының ыдырауына және жаңадан Мидия мен Парсы (Иран) мемлекеттерінің пайда болуына жол ашып, тарихқа өзгеріс енгізді.

Сақтар мен ахеменидтер. Б.з.б. VI ғасырда парсылық Ахеменидтер империясының патшасы Орталық Азияға бірнеше жорық жасады. Ұлы Кир (б.з.б. 558–530 жж.) атанған патша аса үлкен империя құрды. Мидияны қиаратып, Лидия мен Иранның батысындағы Вавилонияны басып алған оның өскері шығысқа бет түзеп, б.з.б. 539 жылы Үндістан шегарасына дейінгі жердің бәрін жаулап алады. Ұлы Кир Орталық Азияның отырықшы-егінші аймағы – Маргиана, Соғды, Бактрия сияқты жерлерді басып алышп, оларды өз империясының сатрапы (бағынышты аймағы) етеді. Сонымен қатар ол сақтарға қарсы бірнеше жорық үйімдастыруды. Кир патша Соғдының сақтар мемлекетімен шегарасында Курушката аталатын қала салуға бүйрек берді. Кир б.з.б. 530 жылы шығысқа массагеттерге қарсы жорыққа шықты. Геродоттың баяндауынша, осы жорықтан Кир қайтып оралмаған. Ол Өмудария жағасындағы шайқаста қаза табады. Кир қаза тапқан соң, оның империясы ыдырай бастайды: шет аймақтардағы бағынышты елдер еркіндік алышп, империя қазынасына салық төлеуден бас тартады.

Кирдің ізбасары I Дарий (б.з.б. 522–486 жж.) бүлік шығарғандарды аяусыз жазалап, империяны қайтадан «құруды» қолға алады. Ол

А.Македонскийдің парсы өскерімен шайқасы бейнеленген суреттің бөліктегі

Маргианадағы бұлікшілерді бағындырған соң, б.з.б. 519 жылы сақтографаудаларға шабуыл жасап, олардың көсемі (патшасы) Скунханы тұтқынға түсіреді. Бұл туралы жартасқа (бехистундық жазба) жазып қалдырады. Дарийдің Скунханы «бұлікші» деп атамауы сақтардың бұрын парсыларға бағынышты болмағанын айғақтайды. Б.з.б. 518 жылы Дарий сақтарға қарсы тағы бір жорық жасайды. Бұл жорық жөнінде халық азыздары да сақталған. Азыздардың бірінде Шырақ атты сақтың парсылардың сеніміне кіріп, оларды сақтардың әскері орналасқан жерге төте жолмен жеткіземін деп сусыз шөлге апарып, көшпілігі шөлде қырылғаны айтылады.

Дарий әскерінің қатарында «он мың ажалсыз» сақтың болғаны туралы мәліметтер бар. Олар грек-парсы соғыстарына б.з.б. 490 жылы Марафон маңындағы шайқасқа, ал б.з.б. 480 жылы Ксеркс (б.з.б. 486–464 жж.) патшалығында болған соғыстарға қатысқан.

Назар аударыңдар! Б.з.б. V–IV ғасырлар соңында сақ жерлері ахеменидтіктердің ешқайсысына бодан болған жоқ. Ал сақ патшасы ахеменидтік билікке бағынышты емес, олардың одақтасы санауды.

Сақтар мен Александр Македонский. Б.з.б. 331 жылы Александр Македонский Гавгамела шайқасында парсы патшасы III Дарий әскерін тас-талқан етіп жеңіп, Азияның билеушісіне айналады. Осы соғыста сақтардың дах тайпалары бактриялық атты әскермен бірігіп, македондықтардың ең мықты жауынгерлеріне қарсы шайқас жүргізеді. Бұл туралы Арриан: «скифтердің өздері [дахтар] де, олардың аттары да сауытпен қорғалған», – деп жазды. Бұдан б.з.б. IV ғасырда сақтар парсы әскерінің таңдаулы жауынгерлері болғанын білеміз. III Дарий патша қаза тапқан соң, дахтар македондықтар жағына етіп, таңдаулы атты садақшылар ретінде Үндістан жорығына қатысады.

Б.з.б. 331 мен 327 жылдар аралығында төрт жыл бойы Александр Орталық Азиядағы – отырықшы бактриялық, соғдылық халықтар мен көшпелі сақ тайпаларына басқыншылық жорықтарын жүргізеді. Көшпелілер батыс басқыншыларына қарсы соғысқан соғдының әскери қолбасшысы Спитаменнің негізгі күшінің құрамында болды. Спитаменнің жауынгерлері грек-македон күштеріне қарсы бірнеше мәрте күйрете соққы береді. Ақыр соңында Спитаменнің көтерілісі жеңіліс тауып, Соғды мен Бактрияны Александр жаулаап алады. Сырдарияның солтүстігін мекендерген сақтар өздерінің төуелсіздігін сақташ қалады.

Ғұндар мен Қытай империясы. Б.з.б. III ғасыр соңында Ұлы Дала-да өмір сүрген көшпелі ғұн тайпаларының (хунну) билігіне ержүрек қолбасшы Мәде келеді. Ол Саян, Алтай, Жогарғы Енисей аймағын мекендерген көшпелі және жартылай көшпелі тайпаларды жаулаап алады.

Осы уақыттан бастап ғұндардың даңқты жорықтары басталып, олар аса ауқымды империя құрады. Олардың басты қарсыластары көшпелі Юәчжи (тохарлар) мемлекеті мен Қытай болды. Б.з.б. 200 жылдары Хань өулетінің негізін қалаған Қытай императоры Гаоди ғұндарға қарсы жорыққа шығады. Алайда оның өзі қоршауға түседі. Амалсұздан ғұндармен бейбіт келісім жасаған олар Қытай ханшаймын Мәдеге беріп, императордың өмірін сақтап қалады. Ғұндардың көшпелі мемлекеті мен юәчжейліктер арасындағы соғыс төрт ғасырға созылып, б.з.б. 165 жылдары ғұндардың толық жеңісімен аяқталады.

Ғұндар мен қытай соғысының жаңа кезеңі б.з.б. 133–127 жылдары Хань императоры У-дидың ғұндарға қарсы жорық жасауымен басталады. Ғұндардың көшпелі империясында дағдарыс орын алғып, ғұндар жан-жақты қыспаққа түседі. Қытайлардан жеңілген олар көршілес Жетісу жерін мекендейген көшпелі және жартылай көшпелі үйсіндердің шабуылына үшіргайды. Осындай жойқын шабуылдар салдарынан ғұндар одағы ыдырап кетеді. Біздің дәуіріміздің бірінші ғасырында оңтүстік ғұндар толығымен Қытайдың қол астына өтеді. Солтүстік ғұндар батысқа қарай көшеді.

Халықтардың Ұлы қоныс аударуының басталуы. Батысқа жылжи отырып солтүстік ғұндар II ғасырдың ортасында Шығыс Қазақстан мен Жетісу жеріне келіп, Юәбань (қытайша атау) мемлекетін құрады. Ол V ғасырға дейін өмір сүрді. IV ғасырдың ортасында олар Ұлы Даланы бойлай батысқа жорық жасап, Рим империясының шегарасына дейін жетеді. Жол бойы олар өздері бағындырған Дала тайпаларын қатарларына қосып отырды. Еуропа үшін шығыстан пайда болған көшпелілер нағыз үрей туғызды. Ғұндар жорығы өзге де тайпалардың қозғалысына әсер етті, әсіресе шабуылға үшірга герман тайпалары бүкіл Еуропага тарала бастады. V ғасырда ғұндардың ұлы көсемі Атилла Шығыс Еуропада өз мемлекетін құрды.

Қорытынды. Б.з.б. I мыңжылдықта Ұлы Дала көшпелілері Шығыс пен Батыстың отырықшы-егіншілік өркениетімен тығыз қарым-қатынас жасады. Киммерліктер мен скифтердің Алдыңғы Азияга, парсылардың скифтер мен сақтарға жасаған

Мәде қаған. Суретші А.Дүзелханов

жорықтары, сақтардың парсы өскери құрамында грек-парсы соғысына қатысуы, көшпелілердің Александр Македонский өскерімен және қытайлармен соғысы, Ұлы Даланың шығысында көшпелі ғұндар мен юәҗий мемлекеттерінің құрылуы, ғұндардың ықпалымен халықтардың Ұлы қоныс аударуының басталуы – көшпелі өркениеттің әлемдік тарихқа тигізген өсері болып саналады.

Оз білімдерінді тексеріндер.

1. Ертедегі Ұлы Даланың көшпелілері әлемдік тарихи оқиғаларға қатысқанын көрсететін мысалдар келтіріндер.
2. Қола дәүіріндегі Ұлы Даладағы соғыстар мен өзге де оқиғалар туралы еш нәрсе белгісіз. Неге б.з.б. I мыңжылдық пен б.з. I мыңжылдығы басындағы тарихи оқиғалар туралы көп нәрсе белгілі?
3. Қалай ойлайсындар, неліктен көшпелілер туралы мәліметтер арасында азыз сипатындағы мәліметтер көп кездеседі? Мысалдар келтіріндер.

Картамен жұмыс.

Картадан табындар: а) Киммерліктердің Алдыңғы Азияға жорығы; ә) Ұлы Кирдің Орталық Азияға жорығы; б) Дарийдің скифтерге қарсы жорығы; в) I Дарийдің сақтарға қарсы жорығы; г) Александр Македонскийдің Орталық Азияға жорығы; ғ) Ғұндардың көшпелі империясы; д) Ғұндардың батысқа жорығы (халықтардың Ұлы қоныс аударуының басталуы).

Күрделі тапсырмалар.

1. Неге ертедегі гректер, римдіктер және қытайлар көшпелілерге «варварлар» деп қарады?
2. Соғды – Орталық Азиядағы отырықшы-егінші өркениеттің ең негізгі мәдени ошағының бірі. Неліктен соғдылықтардың грек-македон жауулап алушыларымен жүргізген құресінде соғдылықтардың соққы беретін негізгі күшін көшпелі сақтар құрады?
3. Хрестоматиядан Геродоттың I Дарий скифтерге қарсы жасаған жорықтары туралы әңгімесін оқындар. Бұл жорық парсылар үшін неге сөтсіз болды?

§ 13-14. Орталық Азия халықтарының әлемнің материалдық мәдениетіне қосқан үлесі

Бұғынгі сабакта:

- көшпелілердің әлемдік материалдық мәдениетке қосқан үлесі;
- андрондық әскери арбалар;
- сақтардың қаруалары;
- сақтардың тоқыма бүйымдары;
- киіз үй туралы білеміз.

Орталық Азияда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары кезінде көптеген жәдігерлер табылды: олардың қатарында қыштан, тастан, сүйектен, мыстан, қоладан және темірден жасалған еңбек құралдары мен қару түрлері, тоқыма бүйымдар болды. Бұл бүйымдардың барлығы –

материалдық мәдениеттің дамығандығының ай-ғақтары. Б.з.б. IV–I мыңжылдықтардағы халықтардың даму деңгейі жоғары болды.

Көшпелі өркениет табиғаттағы қуаңшылыққа байланысты пайда болды. Неолит дәуіріндегі аңшы біртінде малшыға, кейін көшпелі мал өсірушіге айналып, маусымдық көшіп-қонуды меңгерді. Бұл олардың малдарының көбейіп, отбасының қамсыз өмір сүруіне жағдай жасады. Көшпелілердің атқа салт мінуі, жауынгерлікті меңгеруі өз жайылымдарын қоргауына және отырықшы өзге өркениетке қарсы тұруына ықпал етті. Өскери өнер көшпелілерді қаһарлы күшке айналдырды.

Ал отырықшы егіншілер жерді суарып баптауды меңгеріп, әртүрлі ауылшаруашылық дақылдарды өсіруді үйренді. Көптеген егіншілік және қалалық мәдениет ошақтары қалыптасып, сөulet өнері, қолөнер, сауда дамыды.

Далалық мәдениет пен отырықшы-егіншілердің мәдениеті арасында үлкен айырмашылық болды. Мысалы, айналмалы қондырғыны қолданбай жасаған далалық қыш бүйымдары егіншілер мен қала орталықтарында жасалған қыш бүйымдарға қарағанда, жұқа әрі нәзік болды. Далалықтар ыдыстарға қарапайым өрнектер (шырша, ирек, үшбұрыш) салып безендірсе, отырықшы ауданың қышшылары өз бүйымдарына күрделі өрнектер салды. Ұлы Даладағы ежелгі қалалар жобасы мен материалдары (топырақ пен балшық) бойынша, оңтүстіктің тас пен кірпіштен қаланған қалаларынан үлкен айырмашылығы бар. Андрондық жартылай жертөлелер мен жеңіл қабыргалы үйлер оңтүстікте кең таралған шикі кірпіштерден салынған үйлерге ұқсамайтын еді. Осындай айырмашылықтарға қарамастан, екі өркениет те адамзаттың материалдық мәдениетіне елеулі үлес қосты.

Андрондық өскери арбалар және қарулар. Қола дәуірінің негізгі көлік құралы өскери арба болды. Ең алғашқы екі доңғалақты өскери арба (б.з.б. XX–XVIII ғасырлар) Қисық көлдегі (Кривое озеро)¹ Сынтасты қорымынан табылды. Оның негізі терімен қапталып, ұзын білікке бекітілген ағаш жақтау болды. Арба берік болу үшін білікті арбаның артына қарай орналастырған (андрондықтарда білік ортасына орналасқан арбалар да болды). Арба ағаш бөлшектерден, қайың қабығынан жасалып, шанағының арты ашық болды. Диаметрі 90 см шамасындағы шабақты доңғалақтар сол кездегі арбаның тұтас доңғалақтарына қарағанда анағұрлым жеңіл еді. Арбаға жегілген аттарды тізгіннің немесе ұзын қамшының көмегімен басқарды. Осындай арбалар Солтүстік

Кілт сөздер:

- материалдық мәдениет
- әскери арба
- қола дәуірінің қарулары
- сақтардың қарулануы
- сақтардың киімі
- киіз үй

¹ Оңтүстік Оралда, Ресейдің Челябинск облысында.

Андрондық өскери арба (жанғыртпа)

шайқасты. Ол басына дөңгелек дулыға, үстіне теріден (негізінен, өгіз терісінен) жасалған жеңісіз сауыт киді. Оның үстіне қола қаңылтырлар мен жалпақ сүйектер орнатылды. Дөңгелек немесе тік бұрышты қалқан ағаштан немесе теріден жасалды.

Андрондықтар өскери арбаны жиі қолданды. Бұған қазба жұмыстар кезінде табылған арбалар мен жерлеу орындарынан кездескен саздан жасалған шабақты доңғалақ түрлері дәлел болады. Арбалар петроглиф түрінде жартастарға қашалып бейнеленді. Қос доңғалақты өскери арбалар жеңісте шешуші рөл атқарды, ал ондағы жауынгер – батыр және басшылар саналды. Қос доңғалақты өскери арбашылар ежелгі әлемнің¹ алғашқы көсіби өскерилері болды.

Орталық Азияның шығысындағы көшпелілердің өздеріне төн өскери арбалары болды. Бұл қаһарлы өскери арбалар қытайлардың зәре-құтын ұшыратын.

Андрондық Арқайым, Сынтасты қалалары. Б.з.б. III мыңжылдықтың соңы мен II мыңжылдықтың басында Ұлы Дағынаның Оңтүстік Жайық, Солтүстік Қазақстан аймақтарында нақты жоспармен тұрғызылған бірнеше бекініс қалалары мен қоныстары пайда болды. Осылардың ішінде жақсы сақталғаны топырақ пен бөренеден тұрғызылған екі бекініс дуалы бар Арқайым² қаласы болды. Қаланың орталығында алаң орналасып, онда көшелер түйісетін. Қорған қабыргаларында төрт бағытқа қараған төрт қақпа болды. Әрбір андрондық қаланың жанында қорғанды жерлеу қорымдары және малға арналған екі жайылым болды. Қорымдардан өскери арбалар жиі табылады. Мұндай қоныс түрлері Авестада «вар» деп аталды. «Вардың» үш қабатпен орналасуы аныздан бастау алады. Аңыз бойынша, ең алғашқы патша Йима адамдар мен

Қазақстандағы сынтасты халқында да болды.

Жауынгерлік арбада тізгінші мен жауынгер отырады. Жауынгердің басты қаруы – адырнасы бұғы сіңірінен жасалған садақ пен бүркіттің қауырсыны қадалған ұшы сүйек жебеден тұрды. Жебе қорамсағы арбаның бүйіріне бекітілді. Шауып бара жатқанда, жауынгер ұшы қоладан жасалған сұңғін лақтырып, ұзын найзамен, қола айбалтамен, қысқа шоқпармен немесе қола қанжармен де

¹ Үндіарийлік қауымда оларды жауынгерлер мен билеушілер кастасы – кшатрилер құрады.

² Челябинск облысының оңтүстігінде. Мұндай қоныстар Қазақстан аумағында да табылды.

малдарды сыйдыру үшін жерді үш мәрте кеңіткен деп сипатталады.

Сақтардың қарулануы. Сақтардың негізгі қаруы «скиф» үлгісіндегі садақ болды: көлемі шағын, М өрпіне ұқсайтын. Қысқа жебелерінің ұштары қоладан жасалды. Жебеге қызыл және қара бояулар жағылды (осы белгіден жебе кімге тиесілі екенін анықтауға болатын). Садақ пен жебе арнайы қорамсаққа салынып, белге тағылды. Сақтардың басқа қарулары: қысқа сапты сұңгі, наиза, балталар – түгелдей темірден жасалды. Өткір қарулар ретінде ақинақ-қанжарларды немесе қылышты пайдаланды. Ақинақты оң жағына қынымен белдікке тағып жүрді. Сақтардың қалқандары шағын болды, оны ағаштан және теріден жасады. Б.з.б. IV ғасырда сақтар дұлыға мен сауытты сирек пайдаланды. Бірақ олардың қару-жарагы толықтай темірден даярланды.

Пазырық кілемі – өлемдегі түкті кілемдердің алғашқылары. Ол Алтайдың Пазырық қорғандарының бірінде, мәңгілік тоңның¹ арасында жақсы сақталған. Пазырық кілемі төрт-бұрыш пішінді, орта тұсы бес қатар жиектемемен көмкерілген. Кілем геометриялық өрнектермен безендіріліп, грифон, бұғылар, салт аттылар мен гүл бейнелері салынған. Ол тұтастай жүннен даярланған және ашық түсімен ерекшеленеді. Пазырық кілемі ертедегі көшпелілерде² кілем тоқу өнері жоғары деңгейде болғандығын көрсетеді.

Ұлы Даала тұрғындарының киімі Пазырық, Есік, Аржан қорғандар кешенінен табылған жәдігерлерден белгілі. Мысалы, салт атты өйелдің киімі үш қызыл жолақпен тоқылған ұзын әрі кең жүн белдемшеден тұрды. Белдемшени жүннен жасалған, қызылт сары түсті шашақты белбеумен буды. Қеудесіне жеңі ұзын, мойын тұсы дөңгелене ойылған және қызыл баулы шілтермен өсемделген жеңіл көйлек киді. Ұзын жеңді сыртқиімі суырдың терісінен тігіліп, кейбір жері қара құлыштың терісімен безендірілген. Аяқкиімі киізден жасалған шұлық-етік болды. Пазырық өйелдері шаштарын алып тастап, киізден жасалған, екі қабаттап шаш тігілген басқиім киді.

Пазырық кілемі

¹ Сол себепті қорғандарда киімдердің басым бөліктері сақталып қалған. Бұл пазырық мәдениетін таратушылардың киімдерін қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді.

² Қазір бұл ерекше кілем Петербурдағы мемлекеттік әрмитажда сактаулы.

Сақ өйелдің киімі (Пазырық қорғаны, жаңғыртпа)

киімі. Есік қорғанына жерленген, ақсүйек өулетінен шыққан жас жігіт алтын жапсырмалармен безендірілген, алқызыл күдері киім киген. Оның үстінде теріден тігілген тар шалбар, биік етік және жеңі тар бешпент болды. Етік пен бешпентте жапырақшалар түріндегі, ал жағасы мен жеңінде барыс базасы бейнеленген жапсырмалар орнатылған. Баскиімі биік, ұшқір ұшты. Ою-әрнектермен, таңбалармен, алтын же-белермен және басқа да алтын өшекейлермен безендірілді.

Персепольдегі бедерлі суретте бейнеленген сақтардың елшілері (Иран)

Сақ ерлері жеңі ұзын, белден төмен түсетін кең жейде мен балақ жағы тарлау шалбар киді (шалбар – скиф және сақ киімінің негізгі бөлігі, өйткені бұған дейін Жерорта теңізі мен Алдыңғы Азия халықтары шалбарды білмеді). Жейденің сыртынан ұзын түймесіз шекпен киді, оны көбінесе желбекей жамылды. Аяғына теріден табан орнатылған киіз етік киді. Мұндай етіктер сақтардың өздеріне тән ерекшеліктері болды: Персепольдегі бедерлі суретте бейнеленген сақ елшілері Дарий патшага өзге сыйлықтармен қоса, осындағы етіктерді сыйға тартып жатқаны бейнеленген.

Сақтар киімдерін әр алуан материалдардан – мақтадан, жұннен, киізден, теріден, былғарыдан дайындал, оны өшекейлермен безендірді. Осындағы киімнің жарқын үлгісі – «Алтын адам»

Киіз үй – Еуразия көшпелілерінің ұлы туындысы. Киіз үй б.з. I мыңжылдығының бірінші жартысына тиесілі болғанымен, оның нобайы одан бұрын пайда болған еді. Федоров қоныстарындағы б.з.б. XII–IX ғасырлық жер қабаттарын қазу кезінде, дәңгелек пішінді баспаналар табылған еді. Төбесі жақтауға (шаңырақтың алғашқы үлгісі) сүйеп бекітілген, қаңқасы сырғауылдарды тігінен шеңберлей орнатып, тоқыма шарбақ түрінде жасалған. Көшпелілер оны дамытып, қаңқасын өзгертуі және тері, шөп, жапырақ жабынының орнына киізді қолданды. Олардың дәңгеленген сүйір пішінді таңдау себебі, ол су өтпейтін және қатты дауылға жақсы шыдас беретін болғандығынан. Сонымен қатар төртбұрыштыға қарағанда, дәңгелек баспананың сыйымдылығы үлкен болды. Шамамен III ғасырда киіз үйдің сүйегі құрастырмалы етіп жасалды. Киіз үйдің жиналмалы болуы көшікөн кезінде өте ыңғайлыш болды. Түркілер мен монғолдардың киіз үйлерінің негізі Андронов кезеңіндегі баспаналардан бастау алады.

Қорытынды. Орталық Азия далалық тұрғындарының көшпелі малшаруашылығының технологияларын менгеруі әлемдік материалдық дамуға үлкен үлес қосты. Олардың қаружарактарын, сауыт-саймандарын және әскери әдістерін жаулары да, отырықшы көршілес халықтар да ерекше бағалады. Баспаналары мен жерлеу құрылыштары, әскери және жүк арбалары, қарулары мен сауыттары, тоқыма өнері, кілем тоқу үлгілері, еңбек құралдары бар Дағала мәдениеті техника мен өнердің жоғарғы деңгейде дамығанын көрсетеді. Орталық Азияның ежелгі қалалары сөзүлет өнерімен және қалалық өмірдің даму деңгейімен таңғалдырады.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Материалдық мәдениеттің анықтамасын еске түсіріңдер.
2. Қола дөүіріндегі Дағалық өркениеттің материалдық мәдениетінің жетістіктері туралы баяндаңдар.
3. Андрондық қалалардың Маргуш қалаларынан өзгешелігі неде?
4. Дағала қыш бүйімдарының отырықшы-егінші мәдениет ошақтары қыш бүйімдарынан қандай ерекшелігі бар?

Есік қорғанынан
табылған «Алтын адам»
(жаңғыртпа)

Шағын топтарға арналған шығармашылық тапсырма.

1. «Әскери арбалар» тақырыбына таныстырылым дайындаңдар.
2. «Сақ күімі» тақырыбына эссе жазыңдар.

Күрделі тапсырмалар.

1. Ертедегі ортаазиялық қалалық өркениетті Ежелгі Мысыр немесе Ежелгі Месопотамиядағы өркениеттермен тең деңгейде деп қарастыруға бола ма? Болмаса, неліктен?
2. Андрондық арбалы жауынгер мен сақтың атты садақшысын салыстырыңдар.

§ 15-16. Орталық Азия халықтарының әлемдік рухани мәдениеттің дамуына қосқан үлесі

Бұғынгі сабакта:

- ежелгі заманғы рухани дүниені зерттеу мәселелері;
- Қунге табыну;
- отқа табыну;
- «аң стиліндегі» сақ өнері туралы білеміз.

Кілт сөздер:

- күльт
- нышан
- аң стилі
- ғарыш
- Митра
- отқа табыну
- құрбандық шалу

Рухани мәдениет – әдебиет пен көркем шығармада, архитектуралық және өзге де ескерткіштерде көрініс табатын білім мен дүниетанымдық идеялар жүйесі. Андрондықтар мен сақтардың рухани әлемі Авестадан, жерлеу қорымдары мен бүйімдарынан көрінеді. Мысалы, қорымдарға мәйітпен бірге арбаны қоса көмуі, арбаның қастерленуі, Құн бейнелі таңбалар мен күлдің табылуы отқа табынуды білдіреді.

Ежелгі адамның рухани өмірі туралы ақпаратты тасқа қашалған бейнелер – петроглифтерден алуға болады. Қазақстаннан петроглифтері бар көптеген гибадат орындары (петроглифтер орналасқан жерлер гибадат орны екендігін оның жанындағы құрбандық шалатын орындар дәлелдейді) табылды. Жартаста адамдар мен жануарлардың бейнесімен қоса, құдайлар, арбалар, құрбандық шалу әрекеттері, Құн таңбалары мен «өмір ағаштарының» қашап салынған суреттері кездеседі.

Құн құдіретіне табыну. Авестаның ежелгі бөлімдерінде Андронов тайпаларының ақыздары мен олар табынған құдайлар туралы айттылады. Ең басты құдірет Құн бейнелі құдай болды. Ол достық пен махаббаттың үлгісі ретінде сипатталып, әділ сот деп есептелді, келісім кепілі мен сенім сақтаушысы саналды. Ежелгі малшылар Құн құдайы жеңіс сыйлас, малды аман сақтайды, тоқшылық пен байлық дарытады; ол жаулардың үйлерін талқандап, оларды соғыста жеңіліске ұшыратады деп сенді. Жетісудағы Тамғалы петроглифтері Құнге

табынудың кең таралғанын айғақтайты. Бұл жерден көптеген Құн бейнелі таңбаларды кездестіруге болады. Мұндағы басты бейне – адамдардан биік түрған, үй жануарлары мен билеп жүрген адамдардың қоршауындағы «Құнбасты құдірет». Құн мен Ай құдайлары малдар мен адамдарды аман сақтайты деп саналды. Сондай-ақ бұқаға мінген ұлken Құнбасты құдірет кескіні де кездеседі. Бұл Құн құдайы мен оның серігі – шайқастар мен жеңіс құдайы болуы мүмкін.

Құнге табыну сақ заманында да сақталды: «Алтын адамның» оң қолынан құн құдіреттің ойып салынған бейнесі бар жүзік та-былды (Құн құдайы тайпалар бірлестігінің көсемдері үшін келісім кепілі саналды).

«Алтын адамның» басқиіміндегі қанатты аттың кескіні Құн күймесі деп те ту-сіндіріледі. Бұркіттің кескіндері де Құн құдайын сипаттайты (өйткені аңыз бойынша Құн құдайының арбасын аспанда не төрт ат, не төрт бұркіт сүйреп жүреді).

Отқа табыну. Андрондықтар дәуірінің соңы мен сақ заманында Дала тайпаларында отқа табыну болғаны туралы деректер жиі кездеседі. Жетісу сақтарында кездесетін қоладан жасалған құрбандық шалуға және иіс шығаруға арналған бүйымдар – отпен байланысты ғұрыптық заттар. Жерлеу құрылышы мен мәйітті өртеу де отқа табынумен байланысты салттар болды. Мәйітті отқа өртеп, оның күлі мен заттарын тас жәшікке салып жерледі. Отқа табыну туралы мол мағлұматты Бесшатыр мен Жетісу қорғандарынан кездестіруге болады. Қорған үйіндісінің сыртынан шенберлей 94 тас қоршау орналасқан. Бұл жерден күлдер көп табылды. Әрбір қоршаудың ішіндегі жерлеу рәсімі кезінде от жанып түрған және мәйітті шенберлей жанған алаудың ортасында жерасты әлеміне аттандырған. Сақтар отты қоршау мәйіт жанының

Құнбасты құдірет. Тамғалы

Бұқаға мінген Құнбасты құдірет. Тамғалы

Құн құдайы бейнеленген жүзік. Есік қорғаны

дүниеге қайта оралуына кедергі келтіріп, оны аспанға алып кетеді деп сенді. Сақтар киіміндегі алтын және қызыл түстердің басым болуын Құн мен отқа табынумен байланыстырады (олар қызыл киім киген адам Құннің рақымшылығын алады деп сенді).

Бабаларға табыну және о дүние туралы түсінік. Далалық қөшпелілер мен жартылай қөшпелілерде бабаларға табыну ерекше орын алды. Олар өлгендердің рухына табынып, өздерін қорғайды деп сенді, ал қорымын қасиетті деп санады. Андрондықтар мен оларға жақын мәдениеттің күрделі жерлеу салттары олардың о дүниеге ерекше мән бергенін білдіреді. Жерлеу салттарын Жер-Ана құрсағына қайтадан оралу түсінігімен байланыстырады. Ортада қабір орналасқан дөңгелек қорғанды өлем бейнесі деп санады. Мәйіттің басын батысқа немесе онтүстік батысқа, яғни Құдайға қаратса жерледі. Андрондықтардың ұғымынша, жерасты өлемі жерүсті өлемі секілді орналасқан. Сондықтан қабірге ас салынған ыдыстар, қарулар, киімдер, өшекейлер мен басқа да керекті заттарды қойған. Бұл заттар марқұмның о дүниеде қамсыз өмір сүруіне қажет болады деп санады.

Б.з.б. I мыңжылдықтың басында Заратуштра есімді адам жаңа діннің негізін қалап, ең басты құдай Ахура-Мазда деп атады. Заратуштраның діні зороастризм Орталық Азияның онтүстігі мен Иранға тарапалды. Бірақ көптеген далалық тайпалар Құн мен отқа табынуды жалғастыра берді.

Материалдық мәдениет – белгілі бір өркениеттің барлық материалдық құндылықтарының (бұйымдар, құрылғылар, құрылыштар) жиынтығы.

«Алтынемел» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі аумағындағы Іле өзені аңғарындағы Бесшатыр қорғаны

Орталық Азияның тарихын ауқымды зерттеулер нәтижелері аймақтың материалдық мәдениеттің дамуында көрнекті орны мен өзіндік ерекшелігі бар екендігін көрсетті. Ежелгі Орталық Азияның өзіндік мәдениеті жөніндегі археологиялық жаңалықтар оның бай мұрасын көрсетіп берді.

Андрондықтар өнері. Қола дәуіріндегі далалықтардың өнері туралы мәліметтерді адамдар мен жануарлар бейнеленген саздан, тастардан, сүйектер мен қоладан жасалған бүйімдардан білуге болады. Осылардан жануарларға табынып, оларды рудың бастапқы тегі деп санайтын тотемизмнің көрінісін байқауға болады. Сол кезеңде қолданбалы және зергерлік өнер біршама дамыды. Мысттан жасалып, сыртынан алтынмен қапталған алқалар мен дәңгелек пішінді, ұшын тұтастыра жасалған сырғалар жиі кездеседі. Айналар, моншақтар, түйреуіштер және айылбастар жоғары денгейде жасалды. Әйелдер қола жүзіктер, әшекейлер, білезіктер мен жүзіктер тақты. Фалымдар қазақтың дәстүрлі зергерлік өнері өз бастауын осы қола дәуірінен алатынын айтады.

Аң стиліндегі сақ өнері. Аң стиліндегі бүйімдар археологиялық мәдениеттің ертедегі скиф-сақ көшпелі қауымына тиесілі екендігін көрсетеді. Аң стилі шеберлерінің жануарларды бейнелеуі андрондықтардағы секілді тотемдік табынуды білдіреді. Қебінесе құдіретті саналатын жануарлар, жыртқыш андар, құстар мен азыз кейіпкерлері, мысалы, грифондар бейнеленді. Жануарлар бейнесін салу үшін түрлі материалдар, бірінші кезекте алтын қолданылды.

Аң стиліндегі өнер Ұлы Дағаның орталық аймағындағы сақтардың арасында пайда болды (б.з.б. VIII ғасырдағы Аржан қорғанының жәдігерлері)¹. Кейіннен бұл стильге Алдыңғы Азияның

Арқар мұсіншесі.
Есік қорғаны

«Алтын адамның» басқиімі.
Есік қорғаны

¹ Скиф-сібірлік аң стиліндегі өнер будан да ертерек пайда болды (б.з.б. X–IX ғғ. Қарасүк мәдениеті).

әсері болып, арыстан, сфинкс, қанатты арыстан, «өмір ағашы» секілді бейнелер енді. Олар орталықазиялық тотемдік андар (бұғы, арқар, түйе, барыс, жолбарыс, қабан) бейнелерімен араласты. Аң стилі бүкіл Ұлы Даға кең тарап, тіпті Қаратеңіз маңындағы скифтерге де жетті. Қазақстандық қорғандардан осы стильдегі жәдігерлер көптең табылды. Есіктен табылған «Алтын адам» киімінде бұлан, жолбарыс, арқар, аңыздардағы хайуаннштар бейнелері кездеседі. Жануарлар бейнелерінің қасиетті мәні болды, өйткені ондай заттардың басым бөлігі жерлеу орындарынан табылды және жерлеу мен табынуға байланысты болды. Жаңа дәуірдің басында сақтардың аң стилі полихромды стильге ауысты. Елбасы Н.Назарбаев аң стилін «Ұлы Дағаның жеті қырына» жатқызады.

Сақтардың ғарыш туралы түсінігі. Сақтар өлемнің (ғарыштың) құрылымын өз түсініктері бойынша елестетті. Өлемнің өзін жерасты, жер беті және аспаннан құралған деп есептеді.

Сақтардың өлем туралы түсініктерінің мысалына «Алтын адамның» баскиімін келтіруге болады. Баскиімнің әшекейлері үш қабатқа бөлінген. Баскиімнің жиегі айналдыра тау және ағаш бейнелерімен көмкерілген. Таудың етегіне «жер аңдары» – жолбарыстар, ешкілер орналастырылған. Ал төбесіне құстар мен қанатты барыстар бейнесі бекітілген. Таулар – өлемдік жоталар. Олар өлемді барлық жағынан қоршап жатыр деп санаған. Баскиімнің төрт жағына да аңдардың бейнеленуі дүниенің төрт бұрышын қорғаушы жануарлардың нышанын білдіреді. Баскиімнің алдыңғы жағында – Құн таңбасы, төрт қанатты ат және төрт алтын жебе орналастырылған. Бұл – өлемнің үш қабаты мен дүниенің төрт бұрышына билік құрудың белгісі. Осындай символикалық мәнге ие баскиімді көсемнің басына кигізу оған билік аспаннан (ғарыштан) берілген деген түсініктен туындаған.

Қорытынды. Қола және ерте темір дәуірлеріндегі Ұлы Даға көшпелілерінің рухани өлемі жекелеген жазба деректер, жерлеу орындары, тастағы бейнелер, өнер туындылары арқылы айқындалды. Ертедегі көшпелілер өнерінің айрықша түрлері біздің бабаларымыздың рухани өлемін, кейбір қырларын зерттеуге көмектеседі.

Оз білімдерінді тексеріндер.

1. Андрондықтар мен сақтарда Құнге табыну таралғанын қандай деректер көрсетеді?
2. Дағаның ежелгі түрғындарында тотемдік түсінік болғанын қандай жәдігерлер дәлелдейді?
3. Неліктен жерлеу салттарын зерттеу ертедегі адамдардың рухани мәдениетін түсінуге көмектеседі?
4. Өнер туындылары біздің бабаларымыздың рухани өлемін түсінуге қалай көмектеседі?

Шағын топтарға арналған шығармашылық тапсырмалар.

1. «Қазақстан петроглифтеріндегі көне мәдениет көріністері» атты таныстырылым дайындаңдар.
2. «Сақ өнерінің аңдық стилі» атты таныстырылым дайындаңдар.
3. «Ғұндардың полихромдық өнері» атты таныстырылым дайындаңдар.

Күрделі тапсырма.

Қалай ойлайсындар, ежелгі адамдардың рухани мәдениетін зерттеудің қындығы неде? Неге ертедегі адамдардың діни түсініктері мен олардың салттарындағы символикалары жөне өнері туралы деректер аз?

Бөлім бойынша бақылау тапсырмасы.

Кестемен жұмыс. Оқулық материалдарын пайдалана отырып, кестені үлгі бойынша толтырындар.

Мәдениет	Басқа мәдениеттермен байланысы	Ау-мағы	Уақыты мен дәуірі	Шаруашылықтың түрі. Мал түрі/ көлік	Қоныс түрі және баспана	Жерлеу түрлері мен жерлеу салты
Ботай	?	Солтүстік Қазақстан	Б.з.б. 3700–3100 жж.	Аңшылық пен жылқы шаруашылығы	Улкен көлемдегі қоныстар, дөңгелек жартылай жертөлелер	?
Көне-шұңқыр	Хвалындық Афанасьевтік Андрондық	Оралдан батысқа қарайтын дала	Б.з.д. 3200–2300 жж.	Жайылымды мал, егіншілік шаруашылығы. Сырлар, қойлар, ешкілер, жылқылар, арбалар	Малшылардың уақытша тұрағы	Қорған, аяғын бүгіп, арқасымен жатқызу, қышамен бояу жағылған.
Сынтасты-Петров						
Афана-сьев						
Алакөл						
Федоров						
Бегазы-Дәндібай						
Қарасүк						